

szemle

Komparatív nemzetközi vezérkultusz történet*

Hogy változott országunk korszakról korszakra? Mikor Ferenc Jóska volt az apánk, vászon volt ingünk, gatyánk. Mikor Horthy Miklós lett az apánk, klottból volt az ingünk, gatyánk. Mikor Szálasi lett az apánk, nem volt ingünk, csak műrost gatyánk. Mikor Rákosi lett az apánk, nem volt már se ingünk, se gatyánk. A személyi kultuszok e kedvelt paternalista hasonlatának fő funkciója, hogy palástolja az úr és az uralt viszonyának nyílt megvallását. Az *apa*, *atya* szócska több jelentésréteget tartalmaz: egyrészt egyenlőtlen séget hangsúlyoz alá- s fölrendelt között mind szellemi, mind fizikai képességekben, másrészt magában hordoz egy *mester és tanítvány* viszonyt is. A szovjet blokk lokális vezérkultuszainak mindegyikében megtalálható volt ez az ősi párhuzam, amely a lokális vezetőt a nép atyjaként jelenítette meg – derül ki a 2003-ban megrendezett *Stalin and the Lesser Gods: The Leader Cult in Communist Dictatorships in Comparative Perspective* című konferencia egy évvel később megjelent kötetéből. A könyv a kultusz kutatás szempontjából úttörő vállalkozásnak tekinthető. Egyrészt ez az első olyan munka, amely összehasonlító kontextusban elemzi a szovjet típusú személyi kultuszokat. Másrészt a tanulmányok többségének szerzői számos módszertani újítással élnek, s olyan kérdésfeltevésekkel, megközelítési módokkal és forrásokkal dolgoznak, amelyeket korábban a kultusztörténettel foglalkozók mellőztek.

A kommunista típusú politikai diktatúrák legitimitásának megteremtése sok helyen ütközött korlátokba. A Weber-féle tipológia alapján ural-

* Balázs APOR–Jan C. BEHREND–Polly JONES–E. A. REES (szerk.): *The Leader Cult in Communist Dictatorship. Stalin and the Eastern Bloc*. Palgrave Macmillan, London, 2005. 288. p.

muk forrása sem a tradíció, sem a racionalitás, sem pedig a transzcendens nem lehetett. Így a kartizmatikus vezetők kultuszának életre hívásával próbálták magukat legitimálni, s uralmuk jogosságáról meggyőzni az uraltakat. Ezzel a kultusztörténetben talán hagyományosabbnak nevezhető nézettel szemben a kötet bevezetése rávilágít arra, hogy a személyi kultuszoknak számos funkciója volt a hatalmon lévők uralmának biztosításában. Egyrészt mivel egy személy köré szerveződött, megakadályozta a riválisok esetleges fellépését; másrészt így a hatalmi elitnek a körön belüli hierarchiáját erősítette; harmadrészt pedig a személyi kultuszoknak célja volt, hogy a vezető réteg és a szélesebb társadalom között hidat verjen.

A kötet tanulmányai számos aspektusból járják körbe a keleti blokk személyi kultuszait. A Szovjetunió harmincas éveit vizsgálja eltérő szemzőgből *Benno Enker* és *Sarah Davies* tanulmánya. Enker azt a kérdést boncolgatja, hogy milyen összefüggésben állt egymással a bolsevik hatalomátvétel és Sztálin személyi kultuszának kialakulása. Rámutat arra, hogy a kultusz életre hívása nem tudatos elhatározás volt, hanem annak fejlődését a hatalmi elit szűk körének egymással kölcsönhatásban lévő versengő diskurzusa alakította ki. Sarah Davies sokkal innovatívabb tanulmánya szakít a kultusztörténetben általánosnak tekinthető nézőponttal, amely a kultusz egyes megnyilvánulási formáit, eszközeit helyezi a vizsgálódás fókuszába. Davies perspektívát váltva azt elemzi, hogy Sztálin miképpen látta a harmincas években saját kultuszát. A tanulmány első fele két forrástípusra támaszkodik, és elsősorban a Sztálin szűk köréhez tartozók által hátrahagyott személyes forrásokat (visszaemlékezéseket és naplókat) elemzi. Ezeket a vezér különféle hallgatóságnak szánt beszédeivel színesíti, a szűk családi körben mondott tósztoktól egészen a külföldi újságíróknak adott interjúkig. A cikk második felében Davis azt mutatja be, hogy Sztálin a harmincas években miképpen alakította saját kultuszát, és hogyan próbálta meg ellenőrzése alatt tartani a társadalom előtt a róla megjelenő képet. A kútfőkől egyöntetű kép rajzolódik ki. Egyrészt látható, hogy Lenin kultusza milyen nagy hatással volt Sztálinra. Ezt alátámasztja az is, hogy a hasonlatoknál soha nem említette kettőjüket azonos szinten, s ekkor még itt is visszaköszön a mester és tanítvány típusú alá- és fölérendelt viszony. Másrészt pedig, még ragaszkodva a marxista elvekhez, az egyén halandóságát hangsúlyozta. A nép állandóságával szemben elítélte, sőt néha kifigurázta saját túlzott tiszteletét. Kellő (ön)kritikával tekintett saját kultuszára, sőt nyilvános beszédeiben el is ítélte azt, mondván, hogy ellentétben áll a párt elveivel. Beavatkozásaival tompította a kultusz mértéktelenségét, ugyanakkor

magát a kultuszt a társadalom mobilizálásra alkalmas eszköznek tartotta. Davis érvelését nagyban csorbítja, hogy nem tömeges mennyiségű forrással támasztja alá állításait, s forrásválasztása meglehetősen véletlenszerű és esetleges, így az olvasó számára erősen kétséges, hogy Sztálin valóban kellő önkritikával tekintett volna saját kultuszára.

Apor Balázs és Árpád von Klimó úgyszintén azonos korszakot és jelenséget vizsgál – eltérő módon. A Klimó-tanulmány a Rákosi-kultusz alakításában tevékenyen szerepet játszó Illés Béla életét mutatja be; e kultusztörténeti tanulmányban talán leginkább társadalomtörténetinek nevezhető érdeklődés tapasztalható. A szerző elsősorban Illés kapcsolathálójára koncentrál, s feltérképezi, hogy ezt a kapcsolati tőkét az író miképpen tudta felhasználni saját karrierje, illetve a Rákosi-kultusz formálása érdekében. Vizsgálódásainak eredményeképpen rámutat arra: Illés Béla azért tudott jó kapcsolatokat kiépíteni a hatalmi elit számottevő tagjaival, mert azonos volt a származásuk, a szocializációjuk és tapasztalatviláguk. Csakhogy itt nem azonos szintű kapcsolatokról van szó; ismeretsege például Rákosival leginkább patrónus-kliens viszonyként írható le. Klimó, amikor Illés főbb műveit elemzi, munkásságát mint a kultusztteremtés irodalmi eszközét tanulmányozza, analizálva a művek nyelvezetét és a szocialista realista cselekményvezetést. Míg Klimó elsősorban egy kultusztteremtő életpályájára (s talán csak másodsorban műveire) fókuszál, addig Apor Balázs tanulmánya a Rákosi-életrajz kanonizálódása során keletkezett egyes biográfiákat boncolgatja. A sztálinista életrajzok egyrészt a 19. századi regények modorában születtek, másrészt a gyökerek egészen az ortodox szentekről szóló hagiográfiákig nyúlnak vissza. A szovjet uralom alatt lévő közép-kelet-európai országokban a helyi munkásmozgalom és a nemzeti történelem kontextusába ágyazva jelenik meg a helyi vezető életrajza, és a vezér személye e kettőt egyszerre testesíti meg. A legkorábbi életrajzban, amelyet Szamueli György írt 1935-ben, még mint „hétköznapi” kommunista hős tűnik fel Rákosi, aki nem annyira apai szerepben, mint inkább mentor funkcióban jelenik meg. Az évtizedekkel később kiadott hivatalos, Illés-féle biográfia már a szocialista realista életrajzoknak megfelelően mutatja be, hogy Rákosi miképpen válik a magyar munkásság kizárólagos vezetőjévé. Illés életrajza történelmi legitimitációt is próbál a „vezérnek” biztosítani, így alakját a haladó forradalmi hagyomány kiemelkedő alakjaihoz köti. Ugyanakkor Rákosi személye mint összekötőkapocs jelenik meg a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom között. Ezt a köteléket érzékelteti a Lenin–Rákosi-kapcsolat is. Apor szerint Rákosi kifejezetten azonosult saját, számos ponton csak fikciónak tekinthető életraj-

zával, s azt új elemekkel bővítette. Így saját szerepét a történelem formálásában még inkább eltúlozta.

A kötet sokszínűségét jól illusztrálja, hogy a kultusz témájához különböző szempontokból közelítettek a szerzők. *Catriona Kelly* például a személyi kultusz jelenségét egy célcsoport, a gyerekek szemszögéből vizsgálja. Az, hogy Lenin kultuszát kifejezetten a gyerekek igényeihez alakítsák, csak a bolsevik vezető halála után kezdődött. A kampány célja az volt, hogy eloszlassa az egydimenziós politikus képét, és Lenint érző emberként, gondoskodó apaként és oktató tanárként jelenítse meg, aki példaképként szolgálhat a felnövekvő generációk számára. A húszas évek végétől kezdve Lenin helyét Sztálin vette át a gyerekek körében, de őt, Leninnel ellentétben, ritkán ábrázolta gyerekként a propaganda. Ez az ábrázolásmód közvetett módon a szülőket célozta meg, s arra az érzelmi reakcióra épített, amelyet a felnőttekből a vezérhez odaadóan ragaszkodó gyerek ábrázolása kivált. Módszertani újításként lehet értékelni, hogy a kultusz recepciójának vizsgálatokor interjúk is megjelennek, s ezek anyaga is a kultusztörténet forrása lett. Ez az újfajta megközelítés számos kérdést vet fel, amelyet azonban Kelly nem tárgyal részletesen. Ennek ellenére, az *oral history* módszertanát alapul véve a kultusz kutatás forrásbázisát ebben az irányban is sikeresen lehetne bővíteni, kellő módszertani megalapozottsággal. Kelly tanulmányában már utal a következő tanulmány tematikájára is, amikor megemlíti, hogy Sztálin különböző nemzetiségű gyerekekkel (általában kislányokkal) való ábrázolása a hivatalos propaganda szerint az ország népeinek egységét és sokszínűségét szimbolizálta. Sztálin számára a hatalmi versengésben egyértelműen hátrányt jelentett (például az orosz származású Kirovval szemben), hogy ő grúz volt. Kultuszában igyekeztek háttérbe szorítani a származását, és a nemzetek föderációjának szimbólumaként tekintettek rá. A Sztálin-kultusz nemzetiségpolitikai kontextusba helyezve világossá válik, hogy annak egyik kiemelt funkciója volt a szovjet nemzeti identitás megteremtése. *Jan Plamper* vizuális forrásokat elemezve mutatja be azt a vezérképet, amelyet a társadalom széles rétegei elé tárt a propaganda. A kultuszt egészen a harmincas évek második feléig a hagyományos médiumok – így a festmények, fotók, propagandakiállítások, illetve a propaganda verbális eszközöként mindenekelőtt a sajtó, a szocialista realista regények, biográfiák – terjesztették. Hasonló szerepet töltöttek be az álnépművészeti altatódalok is, amelyek Sztálint mint a szovjet nép apját jelenítették meg; a nép fiaként azonban csak a grúz folklórban bukkant föl. A vezérkultusz fő közvetítő médiuma 1937-től a film lett. Ennek kapcsán a szerző külön feltárja azt is, hogy kik voltak azok a színészek, akik Sztálint alakították.

A kötet szerzői komplex módon vizsgálják a személyi kultuszokat, így az egyes tanulmányok más-más módszerrel eltérő képet adnak megnyilvánulásairól, funkciójáról, fogadtatásukról. *Malte Rolf* a városi tér politikai felhasználhatóságát nézve közelít a vezérkultusz világához. Elsősorban szovjet vidéki példákra – Voronyezsre és Novoszibirszkre – fókuszálva azt követi nyomon, hogy a forradalom előtti városszerkezetet miképpen építették át a harmincas években úgy, hogy a kultuszteremtés fontos eszköze legyen, a nagyszabású felvonulásoknak helyet teremtsenek. A tér újradefiniálásának első lépése az egykori központi tér eltörlése volt – a téren többnyire egyházi épület, templom állt –, és az átrendezéssel teret adtak azoknak a felvonulásoknak, amelyekben megvalósult a vezérrel történő találkozás. A rendezvények koreográfiája kitüntetett helyre tette a vezetőket. Rolf nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az ünnepségen a *vezetők* szinte végig mozdulatlanul álltak, míg előttük-alattuk elvonult az *alattvalók* tömege. Egyidejűleg az ünnepség egyfajta tükörként is funkcionált, hiszen a transzparensen a saját arcukat látták és a saját nevüket olvasták. Sztálin halála után a városi terek újradefiniálása felületesen történt meg, és csak az egyes ünnepek, elnevezések nevét módosították. Ráadásul a kollektív emlékezetben őrzött mentális térképek fenn tartották a városi térhez tartozó preszovjet jelentéstartalmakat is, tehát a tér szovjetizálása csak részleges sikerrel járt.

A társadalom egyes rétegeibe mélyen beivódott a Sztálin-kultusz vezérképe. Sokan a párt vezetőségének küldött levelekben tiltakoztak a leleplező Hruscsov „zárt beszédének” kijelentései ellen. *Polly Jones* hangsúlyozza, hogy ezekben a forrásokban keveredtek a sztálinista és a posztsztálinista elemek. A desztalinizáció ellenzőinek névtelen levelei a sztálini időszak feljelentésgyakorlatát idézik. A Sztálin halála után írt levelek nyelvezete ugyanis bővelkedik a kultuszterjesztés során használt kifejezésekben. Így a patrióta érzelmű sztálinisták a vezérré továbbra is mint a második világháború zseniális hadvezérére tekintettek, akinek vezetésével az ország legyőzte ellenségeit. Az enyhülés hatása ott érzékelhető, hogy a feladók már vették maguknak a bátorságot, és bírálni merésztették a párt cselekedeteit, vezetőinek kijelentéseit, sőt ellenszegültek. A verbális tiltakozáson túl, a tényleges protestálás jeleként, a privát terekbe szorultak vissza a vezérportrék, de olyan is előfordult, hogy egyes helyeken – nyíltan dacolva a hatalommal – nem távolították el őket a közterekről. A Jones által elemzett források egyrészt tagadták a „zárt beszéd” hitelességét, és az új, Sztálint bíráló narratívát hazugságnak minősítették. Ezáltal közvetett módon az egész rendszer hitelességét is megkérdőjelezték. Az új rezsim legitimációját morálisan is aláásták, hullagyalázó-

nak bélyegezték Hruscsovot, és a politikai krízist – így az '56-os magyar forradalmat is – a Sztálintól való elfordulással magyarázták.

Nem volt könnyű meghonosítani a Sztálin-kultuszt, az olyan országokban, amelyek ellenséggént tekintettek a Szovjetunióra, így Kelet-Németországban és Lengyelországban. Nehezen lehetett elfogadtatni azt a szovjet ábrázolásmódot, amely a népek apjaként vagy a népek barátságának megteremtőjeként ünnepelte Sztálint. *Jan C. Behrends* történeti előzményként a háború előtti politikai vezetők – Pilsudski és Hitler – személyi kultuszát említi. De a Sztálin-kultusz adaptációjára fókuszáló tanulmányában, sajnos, nem reflektál arra, hogy a háború alatti politikai berendezkedések milyen kultuszrombolást és stigmatizálást vittek végbe. Kitérhetett volna arra, milyen volt az a háború előtti Sztálin-kép, amelyet a szovjet megszállás alatt lévő országokban a kultusznak felül kellett írnia. A két országban a vezérrel kapcsolatos diskurzus középpontjában más-más Sztálin-kép állt. Lengyelországban mint az ország megmentőjére, sőt megteremtőjére tekintettek rá, ám ezt a képet számos esetben megkérdőjelezte a párt nacionalista retorikája (amelyről a későbbiekben még szólok). A társadalom Sztálinra továbbra is idegenként tekintett, és a szovjet megszállást gyakran állították párhuzamba a korábbi cári uralommal. Emellett, határtalan személyi kultusza miatt – amely a diktatúra egyik alappillére volt –, Hitlerhez is gyakran hasonlították. Németország szovjet zónájában kezdetben az ország egységének első számú harcosaként ünnepelték. Az a szovjet retorika, amely a nép apjaként ábrázolta Sztálint, az új állam megalapítását követően vált dominánssá. Ennek jegyében ünnepelték meg a szovjet pártfőtökár 70. születésnapját is. Behrends finoman ábrázolja azt, ami akkor Sztálingárdban történt: átadták Carl Zeiss planetárium jelentésrétégeit, amely a hivatalos retorika szerint a német háborús pusztításokért volt jóvátétel. (Habár egyben szimbolikus módon megkérdőjelezte a szovjet elsőbbség mítoszát a technikai fejlettség terén.) Mindkét országban naplókban, visszaemlékezésekben, és feljelentésekben vizsgálja a szerző, hogy a kultusz milyen felemás sikert ért el a társadalom mobilizálása terén. Sztálin halálát követően, a Lenin-kultusz újdefiniálásával, illetve a helyi kommunista mártírok tiszteletével próbálták a rendszer legitimációját biztosítani, ami szintén csak részleges sikerrel járt.

A szovjet típusú politikai diktatúra egyik alappillére volt a személyi kultusz, amelyet többé-kevésbé a helyi társadalom elvárásainak megfelelően igyekeztek felépíteni. Lengyelországban például a nacionalizmus egyik fontos alapeleme volt Boleslaw Bierut kultuszának. A teljesen lerombolt Varsó újjáépítése szintén fontos legitimációs forrás volt a politikai

hatalom számára, így Bierutot mint a város újjáépítőjét ábrázolták. Emellett mint az új, szovjet típusú alkotmány megteremtőjére, s így közvetett módon mint az állam atyjára is tekintettek rá, így az egész állam szimbólumaként jelent meg a propagandában. *Izabella Main* nem vállalkozik arra, hogy a kultusz társadalmi recepcióját felvázolja, inkább csak egyéni eseteket említ, és kis számú visszaemlékezést, levelet vizsgál. A tanulmány legnagyobb hibája, hogy Bierut posztumusz kultuszát – amely azzal szoros összefüggésben fejlődött ki, hogy lengyel pápát választottak a Vatikánban, s mintegy az új egyházfő lengyelországi tiszteletét szerették volna ellensúlyozni vele – csak felületesen vizsgálja. A szerző számos olyan apró részlet felett elsiklik, amelyek alapján Bierut kultuszának újraélesztése vizsgálható lenne. A politikai hatalom ugyanis a Bierut-kultusszal politikai szempontból elfogadható alternatívát akart felmutatni a társadalomnak, olyan politikust, aki példaként állhat a polgárok előtt a pápával szemben.

A szovjet típusú politikai diktatúrákban a pártfunkciókhoz kötődően különféle presztízs- és kultuszhierarchiák épültek ki. Ilyen volt a Lengyel Egyesült Munkáspártban az első titkári tisztség, amelynek változó kultikus ábrázolásmódjait vizsgálja *Marcin Zaremba* az 1956 utáni időszakban. E poszt kultuszának életre hívása egyfajta alternatívát kínált a politikai hatalomnak a hagyományos sztálinista gyökerekkel rendelkező Bierut-kultusszal szemben, habár ennek bizonyos korábbi elemei továbbéltek, és a kultusz fő funkciója továbbra is a rendszer legitimálása volt. Az első titkárt gyakran mint nemzeti hőst vagy mint a nemzet atyját ünnepelték, így próbálták a lengyel patrióta érzelmeket mozgósítani a rezsim egyre csökkenő legitimitációjának erősítésére. Fontos változás volt azonban, hogy a kultusz mindenekelőtt magának a tisztségnek, és csak másodsorban az azt betöltő személynek szólt. Zaremba tanulmányában sikeresnek ítéli a kultuszt, amely szerinte sikerrel töltötte be feladatát, mert fontos legitimációs forrása lett a politikai berendezkedésnek. Az olvasó mégis úgy érzékeli, hogy ez a kijelentés nem meggyőző, hiszen Zaremba semmilyen forrással nem támasztja alá.

A kötet sokoldalúságát mutatja, hogy a kultusztörténetnek egy eddig elhanyagolt aspektusa is bekerült a szerzők látókörébe. *Alice Mocanescu* dolgozatában szakít azzal a szokványos megközelítéssel, amely kifejezetten a kultuszok virágzásának időszakát tartja elemzésre méltónak. Dolgozatában a Román Munkáspárt főtitkárának a „zárt beszédet” követő alkalmazkodási és túlélési stratégiáját vizsgálja. Előzményként felvázolja, hogy a sztálinista időkben milyen alkotóelemekből épült fel az akkori főtitkár, Gheorghiu-Dej tisztelete, és a politikai fordulat után ő

maga miként próbálta meg azt tompítani, saját szerepét kicsinyíteni, önmagát passzív áldozatként feltüntetni. Mocanescu dolgozatának második része már sokkal kevésbé kultusztörténeti jellegű; a szerző figyelmét elsősorban az köti le, hogy a párt főtitkára miképpen tartotta meg a hatalmát, és miként számolt le az őt kritizáló rivális csoporttal. Mindezekelőtt az foglalkoztatja, hogyan lehetséges az, hogy Románia vezetője volt az egyetlen a keleti blokkban, aki korábbi személyi kultusza ellenére is megőrizte hatalmát országa felett. Eredeti kérdésfeltevése megválaszolásában azonban csak másodlagos szerepet kap a kultusztörténeti látásmód, és inkább egy politikatörténeti elemzést tár az olvasó elé.

Míg a korábban említett tanulmányokra nem jellemzőek a módszertani hiányosságok, addig a kötet két problémásabb írásában ezek jóval gyakoribbak. Különösen sajnálatos, hogy a *Stanislav Sretenovic* és *Artan Puto* szerzőpáros által jegyzett tanulmányban Tito személyi kultuszának csupán fél fejezet jut, míg a másik felét Enver Hodzsának, az albán kommunista párt vezetőjének kultusza tölti ki. A két önálló részre tagolódó tanulmányban az összehasonlító kultusztörténeti megközelítés háttérbe szorul, holott ez lenne a fontos egy olyan írásban, amely egyszerre tesz kísérletet két ország párhuzamos vezérkultuszának feltérképezésére. A Josip Broz kultuszát tárgyaló rész színvonalasabb, ám csupán relatíve, és csak a tanulmány keretei között állja meg a helyét. Mindkét esetben inkább hagyományos biográfiát kap az olvasó, mintsem modern kultusztörténeti elemzést. A szerzők a kultusz fogadtatásának, megnyilvánulási formájának egyoldalú, általánosító leírását – néhány esetben kronológiai felsorolását – adják, érdemi elemzés nélkül. Az olvasó számos kérdésre nem kap választ a tanulmányból; így például az is nyitott kérdés marad, hogy miben tért el Tito kultusza 1948 után a szovjet megszállás alatt lévő országok helyi vezetőikultuszától. Úgyisint érdemes lett volna mélyrehatóan feltérképezni, hogy miképpen változott a Sztálin-kép Jugoszlávia stigmatizálása után. Továbbra is tisztázatlan marad, hogy Albániában a jugoszláv befolyás idején miképpen viszonyult egymáshoz a két politikai vezető tisztelete. *Markus Wiennek*, a Bolgár Kommunista Pártban eluralkodott vezérkultuszt tárgyaló cikkére a fenti állítások halmozottan érvényesek, és az érdemi kultusztörténeti megközelítés csak nyomokban érhető tetten. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy egy eseménytörténeti orientációjú Dimitrov-biográfiát tart a kezében. Ráadásul a szerző bizonyos esetekben olyan területekre kalandozik el, amelyek egyáltalán nem állnak összefüggésben a kultusztörténeti kötet tematikájával. (Mellőzni lehetett volna például az ország külpolitikájának részletes tárgyalását.

Összességében a számos új kutatási eredményt felvonultató kötet nagy-szerűen illusztrálja a kultusztörténet összetettségét, a lehetséges megkö-zelítési módokat és módszertani újításokat, ezért nagyban gazdagítja és árnyalja a korszak vezérkultuszairól kialakított – korábban meglehe-tősen egysíkú – képet. A recenzens csak reménykedhet, hogy hasonló te-matikával és hasonló minőségben hamarosan új összehasonlító kultusz-történeti művek látnak napvilágot.

Kunt Gergely